

Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ

ГУМАНІТАРНА МІСІЯ АРХІВІВ ТА РЕФОРМУВАННЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

В умовах та обставинах реалізації фундаментальної суспільної місії архівів – зберігати документовану інформацію про минуле й сьогодення для вічності, бути транслятором національної пам'яті з минулого у майбуття – в Україні за роки державної незалежності з'явилися цікаві особливості.

Україна здобула незалежність, маючи досить розвинуту на той час архівну справу і 40 млн. одиниць зберігання різних видів архівних документів, що відбивали вісім останніх століть її історії. З метою їх зберігання й опрацювання створювалася та підтримувалася відповідна інфраструктура: для половини центральних і регіональних державних архівів було збудовано спеціально спроектовані комплекси, що відповідали тогочасним нормативам, повсюдно функціонували лабораторії забезпечення фізичної збереженості документів, що здійснювали не лише реставрацію, а й страхове мікрофільмування особливо цінних документів; резерви для комплектування документами становили у цих архівах від третини до чверті площ сховищ. Статусно це була самостійна ієрархічно побудована державна система з розгалуженою мережею архівних установ, місцеві ланки якої отримали ранг органів управління архівною справою. Підпорядковувалася ця сфера безпосередньо уряду через Головне архівне управління. У цей період було досягнуто найвищого рівня забезпечення архівної справи кадровими ресурсами: в центральних і місцевих державних архівах працювали 3 667 осіб; непоодинокими були випадки наявності штатних архівістів у великих установах та на підприємствах. Досягнення українських архівістів забезпечувалися не лише кількістю кадрів, але й їхнім рівнем (серед спеціалістів понад 80 відсотків мали вищу освіту) та інтенсивною працею (про це свідчать, зокрема, порівняльні показники навантаження на одного архівного працівника серед тодішніх союзних республік). До думки українських архівних фахівців, як правило, дослухалися під час розгляду загальногалузевих проблем.

Зі здобуттям незалежності й початком розбудови в Україні власної держави на архівну справу почали суттєво впливати різноспрямовані чинники.

З одного боку, економічна нестабільність, злам сталих державних, господарських, ідеологічних структур, що супроводжувався перманентною кадровою чехардою, спричинили втрати в низці базових позицій архівної справи. Йдеться про згортання і без того мізерного фінансування, і як наслідок, – припинення програми архівного будівництва, скорочення штатної чисельності архівістів, зниження їхнього життєвого рівня, як і більшості бюджетних працівників соціально-культурної сфери, а звідси – й зниження якісного кадрового потенціалу архівної служби, ліквідація системи централізованого забезпечення технологічним обладнанням і матеріалами – і, зрештою, припинення або зведення до практично невідчутного мінімуму страхового копіювання та реставрації документів.

Водночас той самий історичний контекст вимагав здійснення архівної реформи і сприяв її проведенню. Держава Україна мала якнайшвидше

встановити свою юрисдикцію над сукупністю архівних документів, що перебували на її території. Необхідність їхнього державного захисту загострювалася такими обставинами, як “архівний бум” – “навала” дослідників, які бажали пізнати справжню, незамонополізовану, незаідеологізовану правду про минуле – та масова ліквідація структур минулого світу, що нерідко залишала безгосподарними накопичені ними документи. Слід було розв’язати проблеми власності, правонаступництва стосовно конкретних документальних комплексів і документів, проблеми цивілізованого доступу до архівних документів. Це і визначало першочергові завдання реформування архівної справи. Зазначені базові питання діяльності архівів стали предметним наповненням перших актів законодавства з архівної справи, прийнятих у 90-х роках. Національний архівний фонд, як уже зазначалося, ввів до правового поля всю цінну частину документальної спадщини, при цьому закріпивши за нею високий статус національного культурного надбання і складової частини світової історико-культурної спадщини.

З одного боку, це стало показником ставлення суспільства до архівів, усвідомлення їх як одного з націєутворюючих чинників, а з іншого – показником підготовленості архівістів представити свої інтереси у створюваній державній системі.

У ході реформування вирішувалися завдання організації діяльності державної архівної служби на правових засадах. При цьому в Україні вдалося тоді не лише зберегти єдність системи архівних установ, але й підвищити статус органу управління архівною справою до рівня державного комітету, а основних державних архівів – до рівня відповідних органів виконавчої влади. Провідні працівники цих держархівів стали державними службовцями. Це стало важливим статусним і психологічним проривом. Він став можливим завдяки крокам, зробленим ще наприкінці 1980-х років, під час перебудови організаційної структури управління архівами.

На новому етапі розбудови системи архівних установ утворено структуру, яка покликана розробляти теоретичні й методичні основи вітчизняної архівістики та координувати й спрямовувати діяльність у цьому напрямі інших установ та організацій – галузевий науково-дослідний інститут. До структури державної архівної служби успішно інтегровано компартійну архівну систему з її джерелами, важливими для розуміння відправних позицій суспільної трансформації.

Основи перебудови української архівної справи в сучасних реаліях – багатоманітність форм власності на архівні документи, єдність національної сукупної архівної спадщини, правові засади регламентації суспільних відносин навколо неї, кваліфікація її як різновиду культурних цінностей та інформаційних ресурсів, а її документів – також як специфічного виду рухомого майна, деполітизація і демократизація архівної справи, визнання архівної справи та справочинства органічними складовими єдиної документноінформаційної сфери – узагальнено, опрацьовано та викладено у зведеному нормативно-методичному документі – Основних правилах роботи державних архівів України.

Найвиразніше демократизація архівної справи виявилась у розсекреченні значних обсягів архівних документів, знятті обмежень доступу до

не менш значних документальних масивів, регламентуванні на зрозумілих цивілізованих принципах обмежень, що залишилися.

Було також урегульовано множинність форм власності на архівні документи та багатоманітність видів архівних установ. Одним із проголошених у ході реформи принципів стало наближення місць зберігання архівних документів до місць їхнього створення та функціонування. Ліквідація жорсткого централізованого планування дозволила архівам більшою мірою переорієнтувати свою діяльність на створення досконаліших засобів пошуку архівної інформації та розвиток різних форм її подання. Акцент в інформаційній діяльності змінюється в бік інтересів особи, а вже потім – суспільства й держави. Щоправда, частина архівних керівників сприйняла надання більшої самостійності в організації роботи колективів як можливість піти від першочергового розв’язання найскладніших проблем забезпечення збереженості документів.

Професійне призначення архівістів – сформувати і зберегти найповніший і найбагатовимірніший, найбільш наближений до об’єктивності інформаційний відбиток життя суспільства. Нині в середовищі архівістів змінюється ставлення до завдань щодо формування Національного архівного фонду: від пасивного приймання документів за усталеною технологією до активного впливу на процеси документотворення (аж до ініціативного документування відповідних процесів і подій).

Цей комплекс заходів з реформування архівної сфери навіть дістав відповідну назву – “архівна революція”.

Діяльність архівів безпосередньо пов’язана із забезпеченням реалізації обох основних значень терміна “гуманітарний”: належний до вивчення культури та історії; належний до прав, інтересів, добробуту людини.

В умовах кризи, в якій опинилася сучасна історична наука, архіви залишаються запорукою, гарантом збереження достовірної інформації про минуле, приспаною пам’яттю народу, що завжди готова до пробудження. Як поетично писав Б. В. Іваненко, “торкнешся – заб’є джерелом”. В архівах – наша мова, наше світосприйняття, наш спосіб мислення, наш уклад життя, наші цінності, наші проблеми і больові точки, наші герої і злодії. Там відповіді на одвічні запитання: хто ми? звідкіля? яким є наше місце серед інших? чого ми прагнемо? що на нас чекає?

Але одержати та осмислити чесно, а не “так, як вам треба”, відповіді на ці запитання можливо лише у випадку, коли інформація, що міститься в архівних документах, буде доступною.

Правові проблеми доступності архівів в Україні врегульовано загалом у дусі рекомендацій Комітету міністрів Європейського Співтовариства 2000 року. Інша річ – організаційно-технологічні проблеми інтелектуального і фізичного доступу, розв’язання яких залежить від реальних, передусім – фінансових і кадрових, можливостей архівів.

Для створення цілісної системи сучасних довідників про документи Національного архівного фонду, що зберігаються на постійній основі практично в усіх його сховищах (не лише в держархівах, а й у бібліотеках та музеях), Держкомархів реалізує дві галузеві програми: підготовки путівників по архівах та інших довідників такого типу, а також анотованих реєстрів описів архівних фондів. Реалізація цих програм дозволить подати всі ресурси українських архівосховищ на пофондовому рівні, причому як у

традиційному, друкованому вигляді, так і у вигляді електронних версій.

Пошукові, а не лише облікові завдання вирішуватиме й електронна версія центрального фондового каталога, над створенням якої держархів України працюють уже кілька років.

Новим засобом інформування, у тому числі про склад і зміст архівних фондів, стають веб-сайти Держкомархіву і державних архівів.

Стратегічними завданнями архівістів щодо інформатизації архівної справи є їх дійова участь у формуванні повноцінного інформаційного простору в Україні та включення вітчизняної архівної інформації до світових інформаційних мереж.

Політика відкритості, яку протягом останніх років послідовно проводять Держкомархів і архіви, дає свої результати: кількість дослідників, що звертаються до архівних документів, за цей час подвоїлася, відповідно більш широкою стала й тематика інформаційних запитів. Збільшується питома вага досліджень з локальної історії, родинної історії, історії окремих установ, інших об'єктів. Показовим у цьому сенсі є різке зростання кількості замовників на дослідження генеалогічного характеру.

Державні архіви стають обов'язковими учасниками таких державних пошуково-видавничих проектів, як "Реабілітовані історією", "Книга Пам'яті України", "Загиблі на чужині", "Звід пам'яток історії та культури", Програма розвитку краєзнавства.

Нових форм і змісту набуває традиційна виставкова діяльність архівів. Уже звичними для нас стають документальні виставки у парламенті. За участю Президента останнім часом було відкрито виставки з історії всеукраїнських з'їздів рад, українсько-чеських відносин, до Дня Соборності України, до Дня Конституції України, що експонувалися під час проведення відповідних офіційних заходів. Регулярно відкриваються архівні виставки у Будинку Уряду. Вони переросли навіть у нову синтетичну форму – медіапроекти, що об'єднують архівні експозиції (у т. ч. пересувні) та виступи у ЗМІ, з подальшим узагальненням матеріалів у спеціальному виданні. Завершено такий проект із назвою "Влада очима історії" і розпочато новий – "Демократичні традиції в українському суспільстві". Поступово розгортає свою діяльність міжархівний виставковий центр. Якісним стрибком у виставковій діяльності архівістів стало експонування документів в Інтернеті. На сьогодні це декілька тисяч оцифрованих документів у складі понад двох десятків виставок.

Окремим жанром можна вважати підготовку розлогих документальних експозицій, що презентують історію України під час проведення "років" України в різних державах. Стає своєрідною традицією обмін подібними експозиціями, причому з певними варіаціями. Тоді як у рамках років України у Росії і Росії в Україні архівістами обох країн готувалася спільна архівна виставка, присвячена історії наших держав у XVII–XVIII ст., що по черзі експонувалася в Москві й Києві з відповідною заміною копій на оригінали з архівів приймаючої сторони, то в рамках польсько-українських і україно-польських років було проведено обмін самостійно підготовленими виставками: "Історія Польщі в архівному документі" і "Автограф української історії: IX–XXI ст.". Ці заходи супроводжувалися публікаціями документів у історико-архівних виданнях "Исторический архив" (Москва), "Пам'ятки",

“Архіви України” (Київ).

Діючи таким чином, архіви допомагають народам краще пізнати сусідів, а відтак – і себе, не лише у часовому, але й у просторовому контексті.

Але найвиразніше та найзрозуміліше гуманітарна місія архівів проявляється в тому, що вони відіграють зараз чи не головну роль у соціальному захисті людини. Шквал соціально-правових запитів до архівів в роки незалежності України пов’язаний із суттєвою зміною пенсійного законодавства, частим внесенням до нього нових норм, що вимагає перерахування пенсій, а також із підтвердженням фактів переслідування громадян тоталітарними режимами. Йдеться передусім про розкуркулених, виселених, депортованих у 1930–1950-х роках, в’язнів нацистських гетто і концтаборів, “остарбайтерів”, учасників Другої світової війни. Це мільйони доль людей похилого віку, нездорових і німецьких, як правило, нужденних, і відновлення історичної справедливості щодо них нерідко залежить від архівної довідки.

За роки незалежності українські архіви отримали понад 2 млн. 200 тис. звернень, у тому числі більш як 300 тис. – від громадян Росії, Білорусі, Казахстану, Ізраїлю, Польщі, Німеччини та інших держав.

Окрема тема – забезпечення документальної бази для компенсаційних виплат з боку Німеччини колишнім в’язням концтаборів, гетто та “остарбайтерам”. Наші архіви “тримали удар” більш як 10 років: за рахунок інших робіт надавали цій категорії громадян України (понад 1 млн.), а також багатьох теперішніх громадян Росії, Казахстану, Білорусі необхідні архівні довідки.

Ще одна спадщина минулого, тепер уже союзного, – забезпечення архівними довідками протягом уже двадцяти років учасників ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

У цій роботі, безпосередньо пов’язаній із соціальним захистом громадян, перед архівістами постає чимало проблем. Зміни законодавства, як правило, не узгоджуються з архівним комітетом, і архіви залишаються непідготовленими до чергового сплеску запитів. Законодавці у своїх благих пориваннях часом не враховують реальних можливостей документального підтвердження через десятиліття якихось пільгоутворюючих подій. Тож які драми іноді відбуваються у приймальнях архівів! У державних архівах катастрофічно не вистачає працівників для довідкової роботи. Створення баз даних на документи з особового складу, перехід до комп’ютерного обліку запитів потребують коштів, кадрів і часу. До того ж, архівісти не мають бухгалтерських навичок, без яких неможливо зробити необхідні розрахунки і підготувати документи. З метою запобігання неповноті фондového складу ліквідованих установ і підприємств, а нерідко – і повній втраті документів, а також для часткового розвантаження держархівів, покликаних зберігати НАФ, полегшення долі заявників в Україні реалізується програма створення при місцевих радах мережі трудових архівів. Накопичена критична маса створених різними шляхами архівних установ цього виду вимагає від Держкомархіву на єдиних законодавчих засадах основних питань їхньої діяльності. Це завдання актуалізується ще й тому, що до діяльності з документального забезпечення соціального захисту населення починають прилаштовуватися різного гатунку комерційні структури задля отримання прибутку за надання послуги, яка за законом має надаватися безоплатно.

Ще одним аспектом гуманітарної діяльності архівів є пошук інформації про полеглих у війнах. З'ясування рідними обставин загибелі, місця поховання близької людини несе їм психологічне полегшення. Саме на це спрямовані, зокрема, угода, укладена Держкомархівом з німецькою громадською організацією "Саксонські меморіали", або співробітництво архівів з Товариством Червоного Хреста.

Що стосується сприяння відновленню прав людей, які потерпіли від тоталітарних режимів, крім проблеми неповноти документальної бази, архівісти стикаються з непростими питаннями дотримання балансу прав: права на знання правди і права на збереження тайни особистого життя, захисту персональних даних, інших захищених Конституцією прав. Розпливчастість та певні протиріччя в законодавстві перетворюють архівістів на заручників у випадках зіткнення інтересів різних сторін.

Додатковим суттєвим чинником у цій справі найближчим часом має стати взаємодія архівів зі щойно створеним Українським інститутом національної пам'яті, основними завданнями якого є, зокрема, посилення уваги суспільства до власної історії, учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів і політичних репресій тощо.

Виконуючи покладену на них місію, архівісти намагаються долати серйозні виклики часу. Більш складним, різноманітним, динамічним і непередбачуваним стає світ. Виявляються лакуни у фіксації цілої низки нових суспільних явищ. Водночас з'являються нові види інформації, нові види її документування, нові форми комунікації. Залишається принципово нерозв'язаним питання щодо передбачення потреб майбутніх споживачів у репрезентативній інформації про наш час. Напрацьовані раніше технології формування НАФ не завжди можуть гарантувати його якісну повноту. Архівісти розгублено зупинилися на порозі ери електронних документів. Будучи за природою національним суб'єктом, архівіст стикається з транснаціональними фондоутворювачами і глобалізацією інформаційного простору. Реальною загрозою для архівів став розвиток торгівлі архівними документами та архівною інформацією. Прискорено зростають обсяги документованої інформації, ще швидше – запити її споживачів. Ці навантаження на архіви, на жаль, не забезпечуються відповідними ресурсами. Наприклад, якщо говорити про кадри, то в той час як за роки незалежності обсяг документів у архівосховищах збільшився майже на чверть, чисельність архівних працівників загалом скоротилася на 16 %. Питома вага серед них фахівців з вищою освітою зменшилася з 81 до 75 %, при цьому дипломованих істориків-архівістів у деяких архівах не залишилося взагалі.

За таких обставин будь-які плани і наміри розвивати цю сферу стають безглуздими. Навіть якщо вдасться збільшити її фінансування і, відповідно, поліпшити матеріально-технічне забезпечення. Знелюднення архівів, дискваліфікація кадрів є, можливо, не такими вражаючими, як пожежі й повені, але не менш нищівними лихами.

Як свідчать останні події, в суспільстві так і не сформувалося чітке уявлення про місце та роль структур, що забезпечують функціонування ретроспективної частини документноінформаційної сфери. І це на сьогодні є, мабуть, найбільшою проблемою архівної справи. Більше того, є певні підстави стверджувати, що дія цього чинника невизначеності у сполученні з кількома іншими чинниками більш загального характеру – споконвічним

і неподоланим настороженим ставленням будь-якої влади до архівів, динамічністю кадрового складу в сучасних владних структурах – усе ще якийсь час буде суттєво уповільнювати процеси посідання архівами адекватного, гідного місця в суспільній ієрархії.

На жаль, попри публічні зізнання в любові до національної культури, однією з важливих складових якої є писемна спадщина, ніхто, крім самих архівістів, не дбатиме про зміну наявної ситуації.

Чимдалі життя переконує: допоки ставлення до архівів не зміниться принципово, що має відбитися в реальних діях влади, слід невідкладно змінити пріоритети їхньої діяльності.

Основні людські ресурси слід сконцентрувати на забезпеченні збереженості документів Національного архівного фонду – як зосереджених у сховищах архівів, так і тих, що розосереджені у фондоутворювачів, свідомо й аргументовано відклавши до кращих часів більшість інших видів робіт, зокрема з пошуку та використання інформації. Навряд чи втішить наших нащадків, якщо вони зі створених нами інформаційно-пошукових засобів дізнаються про існування колись документів, які ми не зберегли.

Архівісти вимірюють усе, що відбувається, шкалою зі значно більшими поділками, ніж інші люди. Величезною є відповідальність архівістів за збереження багатства, ввіреного нашому поколінню предками у тимчасове користування. Національне надбання – це те, що рівною мірою належить і живим, і померлим, і ненародженим. Але у відведеному нам відтинку вічності відповідальність за Національний архівний фонд лежить на нас. Споживачем і поширювачем архівної інформації в принципі може бути будь-хто, а професійним зберігачем – лише архівіст. Це розуміє більшість працівників архівів. На жаль, не всі вирішальні важелі щодо архівної справи знаходяться в їхніх руках. Проте це не може бути підставою для зневіри і розгубленості. Просто нам слід чіткіше враховувати реальність у своїх програмах подальшого реформування документноінформаційної сфери.

